له سویدییه‌وه:عوسمان حه‌مه‌ره‌شید گورون

قوتابخانه‌ی فرانکفۆرت

سه‌رپه‌رشتیاری پرۆژه:

ئه‌نوه‌ر حسێن «بازگر» - لوقمان ره‌ئوف

ئایدیا

گۆڤارێکی فکریی فەلسەفییە،
گرنگی بە لێکۆڵینەوە و وەرگێڕان دەدات

خاوەنی ئیمتیاز: دەزگای ئایدیا

سەرنوسەر: ئەنوەر حسێن

a·bazgr@gmail·com

07701535029

جێگری سەرنوسەر: لوقمان رەئوف

lukmanraoof@yahoo·com

07701369792

تایپ و هەڵەچن:

باوان عومەر، دیلان دڵشاد

چاپ: چاپخانەی کارۆ

بەڕێوەبەری هونەری:

هەرێم عوسمان

هۆرکهایمەرو ئۆدێرنو دوانەی لێکدانەبڕاوی فەلسەفە
قوتابخانەی فرانکفۆرت،
فەلسەفە وەک تیۆریی رەخنەگرانە

نووسینی: فلیمینگ جویل
و. لە سویدییەوە عوسمان حەمەرەشید گورون

فەلسەفەو زانست — رەخنە لە پۆزەڤیتزمو ئۆنتۆلۆجی.

هیچ فەلسەفەیەکی هاوچەرخ ، چ راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ، ناتوانێ هەڵوێستی بەرامبەر زانست نەبێ. هۆکارەکەش ئەو پێگە پێشکەوتووەیە کە زانست لەم سەردەمەی ئێمەدا بەدەستیهێناوە. هیچ کارێکی هۆشەکی هێندەی زانست لە کولتووری رۆژئاواییدا کاریگەر نەبووە. لەبەر رۆشنایی هەڵوێستی لایەنە جۆراوجۆرەکانی فەلسەفە سەبارەت بە زانست، دەتوانرێ تا رادەیەکی گرنگ لە فەلسەفەکە خۆی تێبگەین.

خاڵی سەرەکی روانینی قوتابخانەی فرانکفۆرت بۆ زانست، ئەو گۆڕانکارییە مێژووییەیە کە لەم سەدەیەی دواییدا بەسەر زانستدا هاتووە. گەرچی زانست توانی دەسەڵات لە لایەنە رۆحییەکان بسێنێ، بەڵام ئەویش تواناى ئازادکردنی مرۆڤی لەدەستداوە. لەبری ئـەوەی مرۆڤ لە پەیوەستبوونی کوێرانەو بێ بەهایەنەی بە مادەوە رزگاربکا، زانست خۆی وەک ئامێرێکی چەوساندنەوەو کۆنترۆڵکردنی مرۆڤی لێهاتووە. هەر تەنیا بۆ دەستەبەرکردنی دەسەڵاتی مرۆڤ بەسەر مرڤدا بەکارناهێنرێ، بەڵکو جگە لەوەش هەر پێشکەوتنێک لە بواری

زانیندا هەنگاوێکیشە بەرەو نائازادی. دەبێ کەموکوڕییەکە لە زانست خۆیدا بێ؟ کە بەناوی راسیۆنالیزمییەوە هەموو تایبەتمەندییەکو ئاگەرایییەک لەناو دەبات. چۆنییەتی لەپێناوی چەندێتیدا نامێنێ. هەڵبەتە زانست چەند راسیۆنالتر (عەقڵانیتر) بێ، ئەوا دەبێ زیاتر ناراسیۆناڵی رەتبکاتەوە. تەنانەت فەلسەفەش کە بیرکردنەوەیەکی رەخنەئامێزی ئازادە، لێرەدا ناتوانێ تەواو دڵنیابێ. « ئەو ئایدیا زانستییانەی جاران کە یارمەتیدەربوون بۆ فەلسەفە تا لە کۆتو بەندە ئیۆلۆجییەکان رزگاری بێت، ئێستا خۆیان بوون بە کۆتو پێوەند و رێگە لە بیرمەند دەگرن بۆ بیرکردنەوە.»

زانست بووە خاوەنی مۆنۆپۆڵکردنی دیاریکردنی راستی و هەڵەیی زانیاریی، زانیاریی راستو دروست ئەوەیە کە بە زانست پێناسەدەکرێ. کە لە نێوەندە ئەکادیمییەکاندا بیانەوێ بە رێزەوە خۆیان لە هەر زانیارییەک بە دووربگرن، بەهانەی ئەوە دێننەوە کە ئەو زانیارییە زانستی نییە.

ئـەو لایەنە فەلسەفەییەی وەک بەرنامە جەخت لەسەر پێکەوە پەیوەستبوونی زانیاری راستەقینەو زانست دەکات، فەلسەفەی پۆزەڤیتیزمە. تێزی سەرەکییان بریتییە لەوەی کە هەموو زانیارییەک دەبێ زانستی بێ. بەم پێیە فەلسەفە لەخزمەتکردنی یاسا زانستییەکاندا کورتدەکرێتەوە. زانست لە روانگەی ئەم رەوتەوە بریتییە لەو تێرمە زانستییانەی بەراستی بوونیان هەیەو لە رێگەی زانستە سروشتییەکانو ئایدیالە زانیارییەکانەوە دەتوانرێ پراکتیزەبکرێن.

بەڵام دەرکەوتووە کێشەی گەورە لە لۆژیکو میتۆدی زانستی ئێستا چەسپاودا هەیە، بەجۆرێکە ناتوانرێ هەروا بە ئاسانی ئایدیالە زانیارییەکانی نێو زانستە سروشتییەکان بکرێنە بنەما بۆ هەموو زانیارییەک.

وەک نموونەی یەکەم، کێشەی سەبژێکتو ئۆبژێکتمان هەیە. مرۆڤ لە بواری زانستدا لەسەر مۆدێلێک کاردەکات، کە بە پێی ئەو مۆدێلە لەلایەک ئۆبژێکتێک هەیەو لەلاکەی تر سۆبژێکت. ئەرکەکە ئەوەیە تا ئەوپەڕی توانا بە راستی لە ئۆبژێکتەکە بگات. واتە بۆ ئەوەی زانیارییەکە راستەقینەبێ، پێویستە تەواو بابەتییانە بێ. نموونەی لایەنێکی زانیاری کە پێچەوانەی ئەم ئایدیا زانیارییەی پۆزەڤیتیزمە، لە دەرونشیکاریدا خۆی دەنوێنێ. لەم بوارەدا

دەرکەوتووە سنووری زانیاری دەستکەوتن لەسەر نەستی کەسانێتر بەندە بەوەی کەسی دەرونشیکارەکە تا چەند خودی خۆی دەخزێنێتە کارەکەوە. واتە ئەستەمە لە تێگەیشتنی شیکاری دەرونیدا سەبژێکت جیابکرێتەوە. بەپێچەوانەوە چەند شیکارەکە خودی خۆی تێکەڵ بە کارەکە بکات زیاتر لە ئۆبژێکتەکە نزیک دەبێتەوە. لێرەدا پێوەندی نێوان سەبژێکتو ئۆبژێکت، بەوشێوەیەی لە تیۆری زانستی ترادیسۆنیدا باسکراوە، وشک نییە. بەدوورگرتنی فاکتەرە سەبژێکتییەکان کارێکی تەواو نەگونجاوە، هەروەها ئەم نموونە بچووکە دەکرێ گەورەبکرێ بۆ باسکردن لە بوارێکی گەورەتری وەک بواری تێگەیشتن لە جەوهەری کۆمەڵگە، یان هەر کارێکی لەو شێوەیە گەر مرۆڤ هەوڵبدا خودی خۆی وەک سەبژێکتێک لە پرۆسەی تێگەیشتنەکەدا بەدوور بگرێت. لەبری ئەوە وا پێویستدەکات مرۆڤ چەند دەتوانێ لە شارەزاییەکانی خۆی، لە ویستو فانتازیای خۆی تێکەڵ بکات.

کێشەیەکی هاوشێوە، داوا مێتۆدییەکەی زانستە بۆ دووبارەبوونەوەو توانای کۆنترۆڵکردن. کە بریتییە لە وەی دەبێ هەموو زانیارییەک قابیلی دووبارەکردنەوەو کۆنترۆڵکردن بێ، ئەوەش لەلایەن توێژەرانی باوەڕپێکراوی بوارە تایبەتییەکەوە بۆ ئەوەی لەرووی ئۆبژێکتییەوە رەوایی هەبێت. بێگومان ئەمە بۆ زۆر بوار، وەک زانستە سروشتییەکان، داوایەکی تەواو بەجێیە، چونکە لەو جۆرە بوارانەدا مرۆڤ مامەڵە لەگەڵ لایەنی زۆر وردکراوەو دیارو ئەبستراکتدا دەکا. بەڵام بیرۆکە هەیە بۆ لێتێگەیشتنی پێویستی زۆری بە لایەنە ئۆبژێکتییەکە هەیە. گەر لێرەدا داوای دووبارەکردنەوەو کۆنترۆڵکردن بکرێ بەمەرج، ئەوا تەنیا قاوغە بەتاڵەکەی لێدەمێنێتەوەو جەوهەرەکەی، ئەوەی تا مرۆڤ لێی تێنەگا نایەتە بەرچاو، بزر دەبێ.

لە کۆتاییدا، تیۆریی دەربارەی بەهای ئازادی دەچێتە خانەی یاساکانی مێتۆدە زانستییە ئاساییەکانەوە، واتە دەبێ مرۆڤ لە هەڵسەنگاندنی بەهاکانو لە هەڵسەنگاندنی سەبژێکتییانە خۆی بەدووربگرێ. هەڵبەت بە شێوەیەکی گشتی تێگەیشتن لە راستی، کە ناکرێ لەتێگەیشتن لە زانیاریی دابماڵرێنرێ، خۆی لە خۆیدا بەشێک لە هەڵسەنگاندنی حەشاردراوە. گەر مرۆڤ شتی راستی لە شتی هەڵە پێ چاکتر نەبێ، ئەوا زانست بێ مانا دەبێ. لە زانستی تەواودا، لایەنی

بەها بۆدانەر، لەگەڵ لایەنەکانیتری تێگەیشتنی پەتیدا، لە زۆر رووەوە پێکەوە چنراون. ئەو جیاوازییەش کە لە نێو تیۆریی باوی زانستدا جەختی لەسەر دەکرێ، کاتێ هەموو لایەنەکان رووندەبنەوە، دەردەکەوێ ناسروشتییە، هەر لەبەر ئەمەشە پراکتیزەکردنی سەختە.

لێرەدا گرنگە تێگەیشتنی هەڵە نەبێ بۆ ئەم رەخنەگرتنە سەرپێییە، دەربارەی هەوڵدانی پۆزەڤینیزم بۆ دیاریکردنی ناسنامەی زانیاری راستەقینە، بە پەنابردنەبەر زانیارییە زانستییەکان. سەرەڕای هەموو ئەو کێشانەی بەندن بە زانستەکانەوە، مەبەست نییە وەک کاردانەوە برگسۆن ئاسا چەمکێکی وەک (حەدەس (intuitionen) یان وەک هوسرڵ چەمکێکی فینۆمینۆلۆجی(Wesensschau) بەکاربهێنرێ، هەروەها ئەمە هیچ هەوڵدانێکیش نییە بۆ دوورخستنەوە یان تۆڕدانی زانست، بەو جۆرەی لە هەندێ جۆرەکانی بوونگەراییدا بەبیانووی پەیوەندی نەبوونی بە (بـوون)ەوە ئەنجامەدرێ. رەخنەکەی هۆرکهایمەرو ئۆدێرنۆ دەربارەی زانست، هەوڵدانێک نییە بۆ کەمکردنەوە لە پایەی عەقڵ یان زانست، بەڵکو بۆ دەرخستنی کەموکوڕییەکانی شێوازە زانستییە وشکهەڵاتووەکانە، کە تەواو راسیۆناڵ (عەقلانی) نین.

ئەو پرسیارەی لێرەدا دێتە پێشەوە، بێگومان ئەمەیە، فەلسەفە چ پەیوەندییەکی لەگەڵ زانستدا هەیە؟ رەنگە هەبێ بڵێ فەلسەفە هیچ جۆرە پەیوەندییەکی بە زانستەوە نییە. کرۆکی فەلسەفە لە رەخنەو پێکەوە گرێدان یان ئەنجامگیری پێکدێ، بەڵام ئەمانە ئەو پێوەرانەن کە لە زانستەوە وەرگیراون. واتە بێ زانست فەلسەفە بوونی نابێ. چ کەم چ زۆر فەلسەفەش پەیوەستی ئەو ئایدیالە راستەقینانەیە کە لە زانستە پۆزەتیڤەکانەوە وەرگیراون. بە دەگمەن لایەنێکی فەلسەفەیی هەیە خۆی بە زانستێکی گەشەکردووەوە گرێنەدابێ، هەروەها بێ رەچاو کردنی شێوازی گەشەکردنەکەی، سەختە رەوایدانی فەلسەفە بە زانست بهێنرێتە پێشچاو. گەر لەم روانگەیەوە سەیری مێژووی فەلسەفە بکرێ، هەمیشە رووبەڕووی ئەو پەیوەندییە پارادۆکسیە دەبینەوە، کە لەلایەکەوە فەلسەفە بانگەشەی توانای رەوایدان بە زانستەکان دەکاتو لە لایەکی تریشەوە هەمیشە پێشبینی بەکارهێنانی رەواییەکانیان دەکات، وەک رێگە نیشاندەرو پێوەر بۆ هەوڵە

رەخنەگرییەکانی خۆی. لێرەدا رەنگە دژبەیەکییەک ببینرێ، چونکە هەرچۆنێک پرسیار بکرێ، ئەمە دێتە پێشەوە، ئایا دەکرێ رەوایدان بە کۆمەڵەشتێک بەو جۆرەی فەلسەفە دەیەوێ، بببێتە بنەماو مۆدێل بۆ خودی فەلسەفەکە؟ لە یەکەم تێڕوانیندا ئەمە وەک هەڵەیەکی ئاسانی لۆژیک خۆی دەنوێنێ، بەڵام رەگو ریشەی ئەم کێشەیە لەوەوە هاتووە کە فەلسەفە بەقووڵی رۆچۆتە ناوەڕۆکی گەشەکردووی زانستەوە، بە جۆرێک گەر بیەوێ خۆی لە زانستەکان رزگاربکات، ئەوا تەنانەت ناتوانێ دەسەڵاتی بەسەر ئەو چەمکانەشدا بمێنێ کە وەک کۆڵەکەن بۆی، چونکە نزیکەی گشت ئەو چەمکانەی فەلسەفە بەکاریاندەهێنێ، ئەوانەن کە لە زانستەکانەوە، یان لە نیمچە زانستەکانەوە هاتوون. پەیوەندی فەلسەفە بە زانستەوە ئەوەندە ئاڵۆزە، کە لەلایەکەوە ناکرێ فەلسەفە بە زانستێکی پۆزەتیڤ دابنرێو لە لایەکی تریشەوە لە روانگەی شێوازی خۆ دەربڕینەکانییەوە بە ناچاری پەیوەستە بە بوونی زانستەکانەوە.

گەر مێژووی فەلسەفە وەک پرۆسەیەکی بەرەوپێشچووی رزگاربوون لە میتۆلۆژیا سەیر بکرێ، ئەمە روونتر دەبێتەوە. لێرەوە دەردەکەوێ کە بەردەوام ئەو زانیاریانەی فەلسەفە لە ئازادیدا، مامەڵەی لە گەڵدا کردون، لە ناوەڕۆکدا ئەو ماتریاڵە راستەخۆیانە بوون کە فەلسەفە لەم پرۆسەیەدا لە میتۆلۆژیای داماڵیون. کە دواتر هێنراونەتە نێو پرۆسەیەکی سەرکەوتوی گیانبەبەرداکردندا. کە یەکەم گەیشتنە لوتکەی لە سەر دەستی پارمەندیس (نزیکەی 540–450 پ.ز)دا بووە. دواتریش لە رێگەی ئایدیاکانی پلاتۆنەوە زیاتر گەشەیکرد، لەلای ئەم ئایدیاکان رێکوڕەوان سەربەخۆنو پابەندنین بە تاکەکانو لەرێگەی بوونی واقعییەوە کاریان لێناکرێ. لەم گۆشە نیگایەوە وا دەبینرێ کە وانە ئایدیاییەکانی پلاتۆن کاردانەوەیەک بێ بۆ بەرپەرچدانەوەی گەشەکردنی زانست لە زۆر لایەنو رووەوە،کە جاران بەشێک بوون لە فەلسەفە. لە هەر بوارێکدا فەلسەفە ئەم شێوازە بەرگری لەخۆگرتنەی گرتبێتە بەر، هەوڵیداوە خۆی لە پێشکەوتنەکانی زانست بەدوور بگری، ئەویش لە رێگەی هێشتنەوەی شوێنێکی تایبەتی بۆخۆی تا ئازادانە خۆی تیا ئەمدیووئەودیو بکات. ئەمە هەر لە سەرەتاوە کارێکی بێ ئەنجامە. بەمشێوەیە دەیەوێ شوێنێکی دیاریکراو بۆ خۆی قۆرخ بکات، هەر بەهەمان

شێوەی ئەو زانستانەی ئەم دەیویست خۆی لێیان بەدوور بگرێ. ئەمە بۆ هەردوو لایەنەکەیە، چ وانە ئایدیاییەکانی جاران‌و چ هەوڵدانەکانی ئەم سەردەمە بۆ تەواو لێکجیاکردنەوەی کەشێکی فەلسەفەییانەی پەتی‌و دوور لە هەموو کێشە زانستییە دنیاییەکان. مرۆڤ نموونەیەکی ئەمە لە رەوتە ئۆنتۆلۆجییەکاندا دەبینێتەوە. ئەو قولایییەی هەڵوێستە ئایینییەکان یان فەلسەفەییەکان پێیانوایە، لە میانەی بانگەشەی پابەندنەبوونیان بە هیچ واقیعێکی راستەقینەوە هەیانە، هەر بەهۆی ئەم رۆح بەبەراکردنەوە دەبێتە شتێکی پابەندو ئاست نزم‌و بەرجەستەکراو.

بەشێوەیەک، هەردوو بۆچوونەکە تەواوکەری یەکترین. لەلایەکەوە پۆزەڤیتزم (بۆ نموونە، کارناب) کە هەوڵدەدات بەتەواوی فەلسەفە لە زانستدا بتوێنێتەوە، لە لایەکی تریشەوە ئۆنتۆلۆجی (بۆنموونە، هایدگەر) کە هەوڵدەدا فەلسەفە خاوەن شوێنێکی تایبەت‌و سەربەخۆبێ. هەردوو بۆچوونەکە بریتییە لە بەهەڵە تێگەیشتنێک لە فەلسەفە. لە هەردوو حاڵەتەکەدا فەلسەفە کراوە بە خاوەن تایبەتمەندێتی، تایبەتمەند لە بواری لۆژیکی ماتماتیکیدا و لە بواری شێوازی بەجێگەیاندنی ئەزموونگەرییدا، یان تایبەتمەند لە (بوون)ی پەتیدا. هەردوو پۆزەڤیتزم و ئۆنتۆلۆجی کاردانەوەن بەرامبەر زانست. هەوڵدانێکی زڕ بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشانەی پێشکەوتنە بەربڵاوەکانی زانست دەیخاتە سەر رێگەی فەلسەفە، چونکە هیچکام لەمان لە رووی فەلسەفەییەوە توانای بە ئەنجامگەیاندنی ئەو پرۆسەیەیان نییەو بازی بەسەردادەدەن، بەڵام بەهۆیەوە زیاتر دەکەونە هەڵدێرەوە.

ئەو هەڵوێستەی بۆ فەلسەفە دەگونجێ، نە رێگەدانە بێ رەخنە ئەو پێوەرو چەمکانە دەربارەی زانیاری لە دەرەوەی زانستەکانی ئێستا پەسەند بکات و نە خۆ بەدوور گرتن‌و رەتکردنەوەیانە. بەڵکوبریتییە لە بیرکردنەوەی بنەڕەتی لە چالاکییەکانیان، واتاکانیان، میتۆدەکانیان بە شێوەیەکی هەمەلایەنە. ئەمەش تەنیا بە بایەخدان بەو گشتگیرییە دەبێ کە زانست لە دەرەوەو لە ناویەوە پەلوپۆی بڵاودەکاتەوە. ئەم گشتگیرییە بریتییە لە کۆمەڵگەی مێژوویی.

فەلسەفەو کۆمەڵگە

بنەمای ئەو تێگەیشتنە ماتریالییەی کە سالإنی سییەکان لە رێگەی وتارە درێژەکانی هۆرکهایمەرەوە لە گۆڤاری (Zeitschrift für Sozialforschung) دارِێژرابوون بریتیبووە لە روانینی مرۆڤ بۆ سروشت. ئەم بۆچوونە کراوە بە بناغە بۆ تێگەیشتن لە دیاردەی مێژوویی. هەر جۆرە رەهایبوونێکی میتافیزیکی رەتکراوەتەوە. هیچ شتێکی نەگۆڕی ئەنترۆپۆلۆجی، یان کۆمەلإیەتی بوونی نییە. هیچ پەیوەندییەکی هەمیشەیی یان سروشتی لە ئارادا نییە. گشتیبوون کۆمەڵگەی مێژوویی پێکدەهێنێ. کە قابیلی بەراوردکردن نییەو بەردەوام ستەرکچەری گشتی خۆی دەگۆرێ. تیۆریی رەخنەگرانە، بە پێچەوانەی زانستەکانەوە دەیەوێ لە گشتیبوون بگات، هەروەها بە پێچەوانەی گشت سیستمە میتافیزیکییەکانەوە دەیەوێ پێشبینییەکانی خۆی دەربارەی ئەو حاڵەتە مێژووییە هەڵسەنگێنێ.

تیۆری زانستی بە پلەی یەکەم بریتییە لەو تیشکە رەخنەییەی ئاراستەی حەقیقەتە زانستییە تەنیاکان دەکرێن لە پەیوەندیاندا بەو گشتەی کەلە ناویاندان. ئەو فاکتەرانەی زۆربـەی کاتەکان زانست بۆ دارِشتنی تیۆریەکانی پشتیان پێدەبەستێ بریتینین لە خاڵی سەرەکی رەها، چونکە بەر لە وەخت لەلایەن گشتە کۆمەلإیەتییەکەوە نەخشەیان بۆ کێشراوە. شێوازە ئامادەکراوەکە بۆ سەرنجلێدان، بۆ فۆرمولەکردنی کێشەکانو گرنگێتی وەلإمەکانیش هەموو شاهیدن بۆ ئامادەگی چالاکییە مرۆییەکان. گەر بەمشێوەیە ئەوەی هەیە بگێرِێنرێتەوە بۆ پەیوەندی بوون بە چالاکییە مرۆییەکانەوە، ئەوا لە تیۆری رەخنەگریدا شێوازێکی بیرکردنەوە دەخرێتەوە بەر باس کە دەگەرِێتەوە بۆ سەردەمی ئایدیالیزمی ئەڵمانی. لە سەردەمی رەواجی بیری (کانت)دا شێوازی بیرکردنەوەکە ئەو چرکە ساتە دینامیکییانەی لەبەرامبەر بەپیرۆز راگرتنی (حەقیقەت)و دواتریش بەرامبەر بە پەیوەستبوونی کۆمەڵایەتی بۆ یەکجۆر بیرکردنەوە دانـاوە. گەر بنەمای چالاکییەکانی ئایدیالیزمی ئەڵمانی خاوەن خەسڵەتێکی رۆحی بێ، کە گەرِێنرابۆوە بۆ «سەبژێکتێکی ترانسیندینتاڵی»، ئەوا گەر رەچاوی بنەما ماتماتیکییەکان نەکرێ، خۆی وەک (راستەقینە) دەنوێنێ، چونکە کارەکەی نێو کۆمەڵگە، لەگەڵ ئەو پرۆسانەی کە چ زانیارییەکانو چ ئامانجەکانیان تیا دیاریدەکرێ لەگەڵ شێوازەکانی

ژیانی راستەقینەدا یەکانگیر دەبنەوە. ئەو جیهانەی لە یەکەم سەرنجەوە وا خۆی دەردەخات کە بریتی بێت لە کۆی راستییەکانو لەبەر ئەوە دەبێ وەک بەرهەمێکی کاری کۆمەڵایەتی سەیربکرێ. مرۆڤ نەک تەنیا لەرێگەی جۆری بیرکردنەوەو هەستکردنیان بە دەرئەنجامێکی مێژوویی ، بەڵکو تەنانەت لەرێی بینینو بیستنیشەوە رێگە نادەن لەو پرۆسەی ژیانی کۆمەڵایەتییە دابماڵرێن کە لەهەزاران ساڵدا گەشەیکردووە.

قوتابخانەی فرانکفۆرت زیاتر کۆنکرێتانە باسی ئەم بۆچوونەی کردووە، بەتایبەتی لە رەخنەگرتنێکدا لە پۆزەڤیتیزمی سۆسیۆلۆجیدا. زانایەکی سۆسیۆلۆجی ناتوانێ رازیبوونی کرێکارێک لە کۆمەڵگەی سەرمایەداری وەک بەڵگەیەک بەکاربهێنێو گشتاندنی بۆبکات. لەگشتدا دەبێ هەموو لایەنەکان هەڵبسەنگێنرێ، تەنانەت ئەو بەهەڵە وێنەکێشانەی باس لە هارمۆنیای نێو چینەکان دەکات کە ئایدۆلۆجیای بالادەست لە مێشکی کرێکارەکەدا چەسپاندوێتی.

هەروەک چۆن دەبێ لە میانەی رەوتە مێژوویی‌و کۆمەڵایەتییەکانەوە لەو راستییانە تێبگەین کە زانست پێکدەهێنن، هەروەها تێگەیشتن بۆ خودی زانستیش، بەسەیرکردنی وەک سیستەم، لەو چوارچێوەیەدا دەبێ. رەخنەکەی قوتابخانەی فرانکفۆرت لێرەدا لەسەر بنەمای رووبەڕووبونەوەی ئەو لەخۆتێگەیشتنەی زانستە، سەبارەت بە توانا راستەقینەکانی خۆی. بەپێی ئەو لەخۆ تێگەیشتنە، کێشە زانستییەکان پەیوەستن بە گەشەکردنی کۆمەڵگەوە، کە بەباشی زانستەکەیان تیا بەکارناهێنرێ. ئەم بۆچوونە لە «تیۆری ترادیسۆنیدا» وەک ئەنجامێکی رەها دانراوە کە دەڵێ دەکرێ باس لە جەوهەری زانست بکرێ، یان لە دەرەوی مێژووەوە سەیر بکرێ. ئەو هەڵەیەی تیۆریی ترادیسۆنی تێیکەوتووە ئەوەیە کە شتێک زۆر پەیوەستدەکات، واتە هاوبەشیکردن لە چالاکیدا بۆ شتێکی سەربەخۆو رەها. ئەمە دوورکەوتنەوەیە لە کاری راستەقینەی کۆمەڵایەتی زانست. خۆ هەڵواردنە لەو راستییەی کە زانست تەنیا یەکێکە لەو لایەنانەی کارکردن کە ئایدۆلۆجیای بالإدەست لە نێوانییەوە خۆی بەرهەمدەهێنێتەوە.

ئەم هێڵکاریو مۆدێلی رەخنەگرتنە لە خودگەیشتنی سیستمی زانست لەلایەن قوتابخانەی فرانکفۆرتەوە بۆ رەخنەگرتن لە کۆمەڵگەش بەکارهێنراوە.

لە خودگەیشتنی کۆمەڵگە رووبەڕووی راستییەکان دەکرێنەوە. کۆمەڵگە هەر لەخۆیەوە درەست نەبووە، بەڵکو بریتییە لە یەکەیەکی گشتی کە بە شێوەیەکی دیارو تایبەت لە خودی خۆی دەگات. لە ئەنستیتوتە گرنگەکانی کۆمەڵدا ئەو یاساو پرنسیپانە هەن کە ناسنامەو کارنامەکەی دیاریدەکەن. بەم شێوەیە بۆ نموونە لە کۆمەڵگەی سەرمایەداریدا بازاڕ لەبەرامبەر ئایدیای ئازادیو یەکسانیدا خۆی دەنوێنێ، سیستمی سیاسی لە ئایدیای بڕیاری دیموکراسی دەربارەی هەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵ، هەروەها سیستمی یاسایی لە بەرامبەر پرنسیپی یەکسانی لەبەرامبەر یاسادا خۆی دەنوێنێو ..هتد. لە رێگەی رووبەڕووکردنەوەی ئامانجەکانو پرنسیپەکانەوە لەگەڵ واقیعی راستەقینە دەتوانرێ وەک گشت رەخنە ئاراستەی کۆمەڵ بکرێ بەوجۆرەی جیاوازبێ لە خود تێگەیشتنەکەی. دەردەکەوێ ئەو واقیعە راستەقینەیەو ئەو گشتاندنە راستەقینەیە بەزۆر پێکەوە لکێنراون نەک چوارچێوەیەک بێ بۆ بە ئاشتی پێکەوە ژیان. رەخنەکە بەوشێوەیە نییە کە وەک پێوەر ئایدیای دەرەکی بەکاربهێنرێ، بەڵکو ئایدیای ناوخۆیین لە شێوەی رووبەڕووکردنەوەی لە خود تێگەیشتنەکەی کۆمەڵگەو راستییەکانی. ئەمەش بەومانایە نییە کە رەخنەگرتنەکە بێلایەنەو خاوەن هیچ بەرژەوەندییەک نییە.

« تیۆرییە رەخنەگرییەکە... هیچ مەبەستێکی تایبەتی نییە، جگە لەو بەرژەوەندییەی خۆی پێوە پەیوەست کردووە، کە لەناوبردنی ناعەدالەتی کۆمەڵایەتییە. ئەم دەربڕینە نەرێنیە بریتییە لە دەربڕینێکی ئەبستراکت بۆ ناوەڕۆکی ماتریالیستییانەی تێگەیشتنی عەقڵییانەی ئایدیالیزمی»

بەپێچەوانەی ئاییالیزمییەوە، هۆرکهایمەر دژی بەعەقڵانیکردنی بوونی بەرژەوەندییە لە کۆمەڵگەیەکی چاکتردا. بەلای ئەمەوە ناکرێ لە پرنسیپە فەلسەفەییەکانەوە رێگە خۆشبکرێ بۆ ئەم جۆرە بەرژەوەندییە، بەڵکو ئەم ئەنجامی رێژەیی بۆ دادەنێ.

« ژیانی زۆربەی خەڵک ئەوەندە دژوارە، قوربانیدانەکانو پێشێلکارییەکان ئەوەندە زۆرن، خۆماندووکردنەکان بەرامبەر بە دەسکەوتەکان زۆربەی کات لە پەیوەندییەکی ناقۆڵای مادی وادان، کە، لەو هیواو ئاواتەی خەڵک تێبگەین کە دەخوازن ئەم ژیانەی سەر زەوی تاکە هەقیقەت نەبێ. لەو رێگەیەوە کە

ئایدیالیزم وەک ئەوەی هەیە باسی ئەو هیوایە ناکاتْ، بەڵکو هەوڵیش دەدا بۆ بە عەقڵانیکردنی، بۆیە دەبێتە هۆکارێک بۆ جوانکردنی ئەو قوربانیدانانەی لەریی پەیوەندییە سروشتی و کۆمەڵایەتییەکانەوە دەدرێن.

دیالیکتیکی رۆشنگەری

خەڵکی ناتوانن لەو کۆمەڵگەیەدا خۆیان بدۆزنەوە کە بەرهەمی دەستی خۆیانە، نەک هەر خۆدۆزینەوەئەوە بەڵکو پێدەچێ کۆمەڵگە تاکەکەسیش بهاڕێ. لێرەوە ئەو پرسیارە فەلسەفەییە دێتە پێشەوە، بۆ وای لێهاتْ؟ هۆرکهایمەرو ئۆدێرنۆ دەیانەوێ لە (Dialektik der Aufklärung) دیالیکتیکی رۆشنگەرییدا وەڵامی ئەو پرسیارە بدەنەوە.

«ئەوەی ویستومانە و بەدوایدا گەڕاوین زانیاری بووە دەربارەی ئایا بۆ لەبری ئەوەی مرۆڤایەتی بگاتە ئاستێکی دروستی پەیوەندی نێوان کەسەکان، بەرەو جۆرێکی نوێی دڕندایەتی رۆچووە؟

پاڵنەری سەرەکی بۆ دەستکردن بەئەنجامدانی ئەم پرۆژەیە، هەوڵدان بووە بۆ تێگەیشتن لە هۆکاری پەیدا بوونی نازیزم، کە زەقترین فۆرمی دڕندایەتی مۆدێرنە، ئایا چۆن توانی لە کۆمەڵگەیەکی پڕ لە ترادسیۆنی فەلسەفەییو هونەرییو زانستە نوێەکاندا رەگ داکوتێ؟ وەڵامەکە لێرەدا کەمی هۆشیاریی نەبووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە لەجەمسەری دژ بە ناعەقڵانییدا بووە، واتە دەبێ لە نێو خودی رۆشنگەریدا ئەو وەڵامە بدۆزرێتەوە. چەمکی رۆشنگەریی، واتە بەرەوپێشچوونی بیرکردنەوە بە مانا هەرە مەزنەکەیەوە، لێرەدا تەنیا مێژووی بیر ناگرێتەوە، بەڵکو هەموو واقیع. بزووتنەوەی راستەقینەی کۆمەڵگەی پارێزگاران، واتە پرۆسە مێژووییەکەی، لەخۆ دەگرێ. دیالیکتیک سەرنج بۆ دیوی ناوەوەی رۆشنگەری رادەکێشێ. رۆشنگەری خۆی ئایدیا تایبەتییەکانی خۆی، وەک ئازادی، چاکە، مرۆڤایەتی، بەر لەوەی بەوەدا رابگەن لە کۆمەڵگەدا پیادەبکرێن، لەناوبرد.

بۆ زیاتر نزیکبوونەوە لە تێگەیشتنی ئەم بابەتە، پێویستە گۆشەنیگاکە فراوانتر بکرێو تەنیا بە دیدێکی فەلسەفەییانەوە بڕوانرێتە پەیوەندی نێوان سروشتو ئەوانەی دەستیان بەسەر سروشتداگرتووە. بیرۆکەی سەرەکی لە (Dialektik der

(Aufklärung) دا ئەوەیە کە مرۆڤ تەنیا لەڕێگەی دەسەڵاتی شارستانییەوە بەسەر سروشتدا، توانیویەتی خۆی لەدەست سروشتو زەبروزەنگییەکانی رزگاربکا. بەڵام ئەوە بووە هۆی زاڵبوونی دەسەڵاتی شارستانی بۆسەر سروشتو بۆسەر مرۆڤیش، کە خۆی لە بنەرەتدا بە مەبەستی ئازادکردنی مرۆڤ بووە. مێژووی دێرینی بە سەبژێکتبوونو شارستانێتی دەگەڕێتەوە بۆ پەیوەندی نێوان سروشتو دەسەڵاتشکان بەسەر سروشتدا. مرۆڤ خۆی وەک بەرهەمێکی سروشت، پاش بێنەوبەردەیەکی لەباسکردن نەهاتوو، بۆ دەسەڵات شکان بەسەر سروشتدا، خۆی لە سروشت بەرزترکردۆتەوە. کردەکە وەک بزووتنەوەیەکی دوولایەنەی هاوکات خۆی دەنوێنێ، لەلایەکەوە سەبژێکت خۆی لە سروشتە دەرەکییەکە راپسکاندووە، بوون ،پڕ بە مانای وشە، لە نێوخودو شتەکانو ئافەریدەکەرە دەرەکییەکاندا وردوخاش بووە. لەلایەکی تریشەوە، سەبژێکتەکە وەک خود خۆی لە سروشتی ناوەوەی خۆی رزگارکردووە. خاڵی باش لێرەدا ئەوەیە، سەبژێکت، کە لێرەدا بە هاتنە دەرەوەی لە سروشت، پەیدابووەو خۆی کردووە بە سەردار بەسەریەوە، لە خودی خۆیدا جگە لە دەربڕینو وێناکردنی خۆزاڵکردنەکە نەبێ شتێکیتر نییە. کەواتە چ ناوەوەو چ دەرەوە بریتیین لە کورتکردنەوەی سروشت لە ماتریاڵێکی رووتو ئاشکراو ئەبستراکتدا بۆ دەسەڵات بەسەرداشکاندن. مرۆڤ لەڕێگەی نامۆبوونەوە(alienationen) باجی ئەو فراوانبوونی دەسەڵاتەی دەدا. «هەر هەوڵدانێک بۆ خۆ دەربازکردن لە ملکەچی بۆ سروشت ئەنجامەکەی ملکەچبوونی زیاتری بەدواوە دەبێ. شارستانێتی ئەوروپا ئەم رێگایانەی بڕیوە»

خود، خاوەن پرنسیپی دەسەڵاتە، ترسی لە هەر شتێکی نەناسە، کە هەڕشە لە ناسنامەکەی بکات. ئەو سروشتەی سەبژێکت تەنیا لەڕێگەی دەسەڵاتەوە توانیویەتی بەسەریدا زاڵبێ، مەترسی هەڵگەڕانەوەو گرتنەوە دەستی دەسەڵاتی لێدەکرێ. لەم خاڵی وەرچەرخانەوەیە تێگەیشتن لەپرۆگرام و ئامانجەکانی رۆشنگەری ئاسان دەبێ. رۆشنگەری هەر لە سەرەتاوە لە هەوڵداندا بووە بۆ رزگاردکردنی مرۆڤ لە ترسەکانیو کردنییەتی بە سەردار. ویستویەتی بە زانین ئەفسانەکان پۆچەڵ بکاتەوە.

هەردوو لایەنی تیۆریو پراکتیکی رۆشنگەری وەک درێژەپێدەری ئەو

دەسەڵاٹ بەسەرا شكاندنو ئەو توندوتیژییەیە بەرامبەر بە سروشٹ، كە خود بەكاریهێناوە بۆ خۆ راپسكاندن لەو سروشتە. زانسٹ بێ بەكارهێنانی زەبروزەنگ بەرامبەر بە بابەٹ كارێكی مەحاڵە، چونكە چۆنییەتی جۆری پەیوەندییە زانستییەكان هەڵگری جۆرە تێكدانو گۆرانكارییەكە. (مەعریفە دەسەڵاتە) ئەمە وتەی یەكێ لە فەیلەسوفەكانی رۆشنگەری سەردەمی نوێیە، وتەی فرانسیس بەیكۆنە (1561–1626). ئەو زانستەی لەوەو بەدوا هاتە كایەوە، هەمان ئەو بنەمایەی لە خۆ گرتبوو. ئەو زانیارییانەی مرۆڤ لە سروشتەوە فێری بوو، بەكاریهێناوە بۆ دەسەڵاتشكان بەسەر سروشٹو لەهەمانكاتیشدا بەسەر مرۆڤیشدا. ئەمجۆرە مەعریفەیە لە جەوهەردا تەكنیكییە، خۆی بە چەمكوویناكردنو چێژوەرگرتن لە زانیاریو گەیشتنە هەقیقەتەوە خەریک ناكاٹ، تا بەڵكو خاوەن مێتۆدە، بەری كاری ئەوانیتر دەبا، سەرمایەیە. ئەو عەقڵەی لە زانستەكاندا ئاماژەی بۆ دەكرێ ئامێرییە، واتە عەقڵ لێرەدا ئامێرێک یان كەرەسەیەكە بۆ گەیشتن بە هەندێ ئامانج، كە پێویسٹ ناكا بە عەقڵ باشییان بسەلمێنرێ. هەرچی لەگەڵ پێوەری ژمارەكانو لەگەڵ قازانجدا نەگونجێ، لەلایەن رۆشنگەرییەوە بە گومانەوە سەیر دەكرێ. بەلای رۆشنگەرییەوە هەرچی قابیلی كێشانو پێوان نەبێو بە ژمارە ئاماژەی بۆنەكرێ برینییە لە سەراب. بەهۆی ئەمجۆرە هەڵسەنگاندنو كردەی بە چەندێتیكردن لەلایەن زانستەوە، سروشٹ گۆڕدراوەو كراوە بە شتی ئۆبژێكتیو بەس، هەروەها لە بەرامبەردا سەبژێكتیش تەنیا لە خاڵێكی سەرچاوەی ئەبستراكتدا قەتیسكراوە. هەموو چۆنێتییەک لەناوبراوە.

مرۆڤ وادەزانێ ئەو كاتەی هیچ شتێكی نەناس و غەریب نەما، ئیتر ترسەكەی دەڕەوێتەوە. ئەم بۆچوونە بڕیاردەربووە بۆ خۆ رزگاركردن لە ئەفسانە. رۆشنگەریی گشتگیرە، وەستانی بۆ نییە تا ئەوكاتەی هەموو شتەكان دەخاتە ژێر دەسەڵاتی «عەقڵ»ەوە. هیچ شتێک توانای بەرگەگرتنی پرنسیپە هەڵتەكێنەرەكانی راسیۆنالیستی نییە. هەموو تێگەیشتنێكی تیۆری، تا ئەوكاتەی چەمكی راستەقینەو رۆشنگەری لە چوارچێوەی بێ واتاییو بێ سوودی رزگار نەبن، دەكەونە بەر شاڵاوی توندی ئەو رەخنە وێرانكارییەی ئەو تیۆرییانە بە سەراب لە قەڵەمدەدا. بیرۆكەی خودی رۆشنگەریی بۆ تێگەیشتن لە چەمكی مرۆڤایەتی، لە جۆری

بەکارهێنانە فەلسەفەییەکەی ئەو چەمکە، چاکتر نییە: هاوکێشەکان شوێنی تێگەیشتنە گشتییەکان دەگرنەوەو هۆکارەکانی بە پرنسیپی راستو هەڵە یان ئیحتیمالات لێکدەدرێنەوە. تەنانەت زانست دەیەوێ زمانیش بکا بە سیستمێکی تەنیا پێکهاتوو لە هێما پەتییەکان. لەم پرۆسەی بە عەقڵانیکردنەدا بیر دەسبەرداری بەدواداگەڕانو پۆلێنکردنو دەوڵەمەندکردن دەبێ. ئەو جیهانەش کە لە هەموو نەناسک پاککرابێتەوە، بە وتەی (وینگنشتاین) جگە لە بوون بە «کۆی پەیوەندی شتەکان» بە هیچی تر نابێ. لێرەدا باسی سەرنەکەوتوویی تیۆرییانەی رۆشنگەریی دێتە پێشەوە. ئەو ویستویەتی مرۆڤایەتی لە دەست میتۆلۆجیا رزگاربکا، کەچی خۆی لە کۆتاییدا گەڕاوەتەوە بۆ میتۆلۆجیا، بۆ ئەفسانەی پۆزەڤیتیزمی.

لە لایەنێکی تری هاوشێوەدا، رۆشنگەری جەوهەری راستەقینەی وێرانکەرانەی خۆی لە پراکتیزەکردنی کۆمەڵایەتیدا دەردەخات. کۆمەڵگەی موحافیزکار بەهۆی سەنگ بۆدانانەوە بەڕێوەدەچێ، واتە پارە پێوانەیە بۆ هەموو شتێک. هەموو شتە جیاوازەکان لە رێگەی نرخی ئاڵوگۆڕپێکردنەوە، بەیەکتر بەراورد دەکرێن. هەمووشتێک دەکڕدرێو دەفرۆشرێ، دەکرێ بە شمەکی خاوەن نرخی ئەبستراکت. سەرلەنوێ، ئێستا بە راستی، چۆنیەتی و تاکمەندێتی پێشێلدەکرێ. هەر چالاکییەکی مرۆڤ گەر لەدەرەوەی چوارچێوەی ئامانجو قازانجی مادیدا بێ، بۆ رۆشنگەری مایەی گومانلێکردنە. پێوەری سەرکەوتوویی مرۆڤ رادەی خۆ گونجاندنێتی لەگەڵ بوون بە ئۆبژێکت. خود، کەسی تاک لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا ئەوەندە بچوک دەبێتەوە، تەنیا دەبێتە ئامێرێکی تەقلیدی بۆ کاروکارلێک. نرخی زاڵبوون بەسەر سروشتدا تەنیا نامۆبوونی مرۆڤ نییە لەبەرامبەر ئۆبژێکتە دەستبەسەرگیراوەکەدا، بەڵکو هەروەها بریتییشە لە نامۆبوون لە بواری پەیوەندییەکانی مرۆڤ لەگەڵ یەکتریو نامۆبوونی هەر تاکێکی مرۆڤیش بەرامبەر خودی خۆی.

بەدبەختی لە دیالیکتیکی رۆشنگەریدا ئەوەیە کە شارستانییەت ویستویەتی خود لە چنگی ناچارییەکانی سروشت دەربازبکات، بەڵام لەئەنجامدا، رۆشنگەرییەکە خۆی بووە بە کۆپییەکی تەواوی سروشت. کۆمەڵگە، بۆ ئەوتاکانەی پێوەی پەیوەستن، بووە بە جۆرێکی تر لە سروشت. وەک بڵێی سروشت لە

ڕێگەی ناچارکردن بۆ هاوبەشیکردن لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا، تۆڵەی خۆی لە ڕۆشنگەرە دەسەڵاتدارەکان دەکاتەوە. هەردوو سروشتەکە هاوچەشنن، هیچ ڕێگەیەکیش نییە بۆ گەڕانەوە بۆ سروشتە یەکەمەکە. بە پێچەوانەی هەموو ڕۆمانسییە سروشتییەکانو ناڕاسیۆنالیسزمییەکان، هۆرکهایمەرو ئۆدێرنۆ لایەنگری لە بیرۆکەکانی ڕۆشنەگەری دەکەن. «بێگومان ئێمە بانگەشە دەکەین بۆ ئەو پرنسیپەی کە ئازادی لە کۆمەڵگەدا جیا ناکرێتەوە لە بیری ڕۆشنگەری» ئەو کەموکوڕییەی ڕۆشنگەری هەیەتیو بە هۆیەوە ناتوانێ خۆی لەو ماڵوێرانییە دەربازبکات. بریتی نییە لە نەبوونی پێوەندی ناوخۆیی لەنێوان قۆناغەکانی بەرەوپێشچوونەکاندا، کە هەموو جارێک بەرامبەر هەر سەرکەوتنێکی نوێ، سروشت بەربەرچدانەوەی خۆی هەیە، بەڵکو کەموکوڕییەکە ئەوەیە کە (ڕۆشنگەرییەکە هەر ڕۆشنگەری نییەو بەس)، ڕۆشنگەری خۆی لە خۆیدا ئامانج نییە، بەڵکو ئامرازێکە بۆ ئەوەی سروشت لە سەبژێکت جیا بکاتەوە. لێرەدایە هەقیقەتی نەناسراوی کەلتوور حەشاردراوە. تەنیا ئەو کاتەی ئەو عەقڵەی لە سروشت هاتە دەرەوە بۆ ئەوەی بەسەریدا زاڵبێ، بتوانێ وەک سروشت خۆی بناسێنێ، ئەوکاتەی بتوانێ سازش بکات لە سەر داوای زاڵبوون. ئەو کاتە عەقڵ لە ئامێرێکەوە بۆ دەسەڵاتگرتنەدەست، دەبێ بە هێزێکی سەربەخۆی ئازادکەر کە پێچەوانەی هەرچەشنە سروشتێکی خۆ زاڵکردنە. گەر ڕۆشنگەری گوێنەدا بە هێزی کاردانەوەی ناوخۆی ئەوا چارەنووسی کۆتاییپێهاتووە.

بەلای هۆرکهایمەرو ئۆدێرنۆوە تەنیا «بیری جڵەونەکراو» دەتوانێ چارەسەری «حاڵەتی کوێربوون»ەکە بکات، هەر لەبەر ئەوەشە پەنای بۆ دەبەن. لێرەدا مەبەست لە تێگەیشتنێکی ئایدیایی نییە بۆ وشەی (بیر). خەسڵەتی تایبەتی لە کۆمەڵگەی پۆست سەرمایەداریدا بریتییە لەوەی تا ڕادەیەکی زۆر، چەوسێنراو خۆی جۆری چەوساندنەوەکەی خۆی نابینێو هەست بە شێوازەکانی ناکات. تاکە کەسان جادولێکراو ئاسا پەیوەستکراون. ئەم جادووەش ئەوەندە بڕ دەکات تا کەسەکان وشەی کلیل ئاسا دەدۆزنەوە. ئەم بیرە ڕەخنەگرییە بەدوای ئەوەدا دەگەڕێ، نەک لەڕێگەی دروستکردنی یۆتۆبیای نموونەییەوە دەربارەی کۆمەڵگەیەکی باشتر، بەڵکو بەهۆی ڕوونکردنەوەو ئاشکراکردنی چەوساندنەوەکە. ئەمە دەتوانێ ئەو سروشتە ئاساییە بەئاگا بێنێ کە لەڕێی پاراستنی کوێرانەی خودو بە زەبری ئەو

زانیارییە نادیالێکتییەوە لە قوڵاییدا شاردراوەتەوە.

لە روانینیاندا بۆ سروشتو هەروەها بۆ پەیوەندییەکانی نێوان مرۆڤ و سروشت، هۆرکهایمەرو ئۆدێرنۆ جیاوازن لە هەردوو لایەنی بیرکردنەوەی سەرمایەداریی‌و مارکسیستی. سروشت بەپێی بۆچوونەکانی ئەم دوولایەنە هەر بە تەواوی نامۆیە بۆمرۆڤ، بەڵام بە بیروڕای ئۆدێرنۆو هۆرکهایمەر پەیوەندییەکی خێزانی یان خزمایەتی لە نێوانیاندا هەیە. زۆربەی رەوتە نییومارکسیستییەکان ئەم بۆچوونەیان رەتکردوەتەوە، چەنکە بەلای ئەمانەوە مرۆڤ وەک بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی تەنیا شارەزای ئەو جۆرە سروشتە دیاریکراوەیە کە لە مێژووی خۆیدا مامەڵەی لەگەڵداکردووە. بە گوێرەی (Dialektik der Aufklärung) جۆرە ماکێکی ئایدیالیزمی لەم بۆچوونەدا هەیە، لە رۆشنگەرییەکی ساکارو ساویلکەدا، کە هێشتا هەستی نەکردووە کە (رۆشنگەری هەر بە تەنیا رۆشنگەری نییە)، لەبەر خەسڵەتی مێژوویی، مرۆڤ ناتوانێ تەنیا پەیوەستبێ بە سروشتێکەوە، یان بە ناوەڕۆکێکی نەگۆڕەوە، وەک ئەوەی تێوریستەکانی مافی سروشتی هەوڵی بۆ دەدەن، بەڵام لەلایەکی تریشەوە بیرۆکە سەبارەت بە گۆڕین پێویستی بە (شتێک)ە کە بگۆڕدرێ، بۆیە سروشتو مێژوو لێکدانەبڕاون. مرۆڤ لە یەککاتدا بوونەوەرێکی چالاکی بەرهەمهێنەری مێژووییەو بوونەوەرێکی ئازارکێش‌و پاسیڤی سروشتە.

لە خاڵێکی تریشدا (Dialektik der Aufklärung) شێوازە باوەکەی نییومارکسیزم تێدەپەڕێنێ، ئەویش سەبارەت بەو رۆڵـەی، کە (پەیوەندییە دەسەڵاتدارییەکان) بە شێوەیەکی گشتی، لە کۆمەڵگەدا دەیانگێڕێ. بەلای مارکسیستی باوەوە، ئەو پەیوەندییە توندوتیژەی سەرتاپای کۆمەڵگەی سەرمایەداری تەنیوەتەوە، دیاردەیەکی ئاشکراو ئاساییە، دەبێ لە چوارچێوەی کاری هاوبەشدا بەدوای رەگو ریشەکانیدا بگەڕێین. لێرەدا هۆرکهایمەرو ئۆدێرنۆ لە پرۆسەی کارکردنەوە، کە خولقێنەری مێژووە، گۆشە نیگاکەیان درێژ دەکەنەوە بۆ مرۆڤ وەک بوونەوەرێکی سروشتی، لێرەدا تەنانەت خودی پرۆسەی کارکردنەکەش وەک دەربڕینێک بۆ ئەو توندوتیژییە سەیر دەکرێ، بۆیە دەبێ هەموو جۆرە پەیوەندی بەستنێک لە کۆمەڵگەی سەرمایەداریدا وەک پیادەکردنی دەسەڵات، وەک بەسەردا زاڵبوون، لێکبدرێتەوە. مرۆڤ نەیتوانیوە بێ بەکارهێنانی زەبرو زەنگ بەرامبەر

سروشت درێژە بە ژیان بدات. بەنامۆ کردن بەهۆی پەیوەندییە سەرمایەدارییەکانەوە، لە نێوان مرۆڤەکان خۆیاندا هەروەک لە نێوان مرۆڤو شتەکاندا، ئەو چرکە ساتە ئاشکرا دەبێ کە وەک درێژکراوەی ئەم توندوتیژییە سەیر بکرێ. ئەو دیاردەیەی بەلای مارکسەوە وەک تەرکیز خستنە سەر کار چاکترە، نەک وەک تەرکیز خستنە سەر توندوتیژی، سەیر بکرێ.

لە رووی تێگەیشتن لە (تیۆری- پراکتیک) (Dialektik der Aufklärung) ەوە لە گەڵ مارکسیزمی ترادسیۆنیدا جیاوازی هەیە. «پراکتیزەکردنی راستەقینەی گۆڕانکاری ریشەیی پەیوەستە بەتیۆرییەکیەوە کە قابیلی جێبەجێکردن نییەو دەبێتە هۆکاری چەقبەستنی بیرکردنەوە لە کۆمەڵگەدا. لە دژی هەر گونجاندنێکی پراکتیکی، کە هەمیشە مرۆڤ هەوڵدەدا بە پەنابردنە بەر جۆرەها تیۆری دەربارەی پێشکەوتن ئەنجامیانبدا، ئۆدێرنۆو هۆرکهایمەر سوورن لەسەر بەکارهێنانی چەمکی بە واقیعیکردنی ژیانی مرۆڤ.

بە رووکەش کەرەستەی گونجاندنەکە لە هەموو جۆرەکانی پێشکەوتن‌و پلەبڕینەکاندا خۆی دەنوێنێ. ئۆدێرنۆو هورکهایمەر خوازیارن کە زانیاری دەربارەی ئەو زەبرە زۆرەی لە زاڵبوون بەسەر سروشتدا هەیە، واتە زانیاری سەبارەت بە بوونی سروشتێکی سەرسەخت لە بیرکردنەوەو لە تەکنیکدا، بتوانێ لەو ناچارییە کەمبکاتەوە کە بەهۆیەوە هەر پێشکەوتنێکی شارستانییەت تەنیا دەبێتە هۆکاری بەرهەمهێنانی دەسەڵاتدارێکی دیکە.

تێگەیشتن لە دەسەڵاتدارێتی وەک سروشتێکی سەخت، تەنانەت لە ناو بیرکردنەوەشدا، رەنگە بتوانێ ئەو ناچارییەی کە وەک دانپیانانێک بۆ رەنگدانەوەی هەستی بەکۆمەڵ لەلایەن سۆسیالیزمییەوە جەختی لەسەرکراوە، نەرمتر بکات. سۆسیالیزمی بەشێوەیەکی لەرزۆک خۆی بە میراتی فەلسەفەی پارێزگارخوازییەوە هەڵواسیوەو لەم رێگەیەوە، پەیوەندییە ناچارییەکان بە دنیای ئازادییەوە، بە شێوەی چەندێتی پەتی‌و میکانیزمییەوە دەمێنێ، سروشتیش وەک لایەنێکی تەواو نەناسراو، هەروەک لە میتۆلۆجیا سەرەتاییەکاندا هەبووە، بە سەرتاپاگیری دەمێنێ‌و پێکەوە لەگەڵ سۆسیالیزمیدا ئازادی هەڵدەلوشن.

قوتابخانەی فرانکفۆرت
فەلسەفە وەک تیۆریی رەخنەگرانە

فلیمینگ جویل
لە سویدییەوە:عوسمان حەمەرەشید گورون

ئەنستیتوتی لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکان

شێوازی بیرکردنەوەی فەلسەفەییانەی کۆمەڵایەتی، کە دواتر وەک تیۆری رەخنەگرانە یان قوتابخانەی فرانکفۆرت ناسرا، لەو کاتەوە دەستیپێکرد کە ماکس هۆرکهایمەر (1895–1973Max Horkheimer) ساڵی 1930 بووە بەسەرۆکی بەشی فەلسەفەی کۆمەڵایەتی لە ئەنستیتوتی لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتی لە فرانکفۆرت. ئەم ئەنستیتوتە کە لە هەمانکاتدا هۆرکهایمەر خۆی بووە بە سەرۆکی،ساڵی 1923 دامەزراوە،نەک تەنیا لە رووی فیکرییەوە، بەڵکو لەرووی دارایشەوە هەر سەربەخۆ بووە، بەڵام دامەزرێنەرانی بەتایبەتی فیلیکس ویل Felix Weil کە سەرەتا لایەنی دارایی بۆ دامەزراندنو بەڕیوەبردنی دەستەبەرکردبوو، بە باشیان زانی ئەم ئەنستیتوتە جۆرە پەیوەندییەکی لەگەڵ زانکۆی فرانکفۆرت هەبێت. لەگەڵ وەزارەتی پەروەردە رێکەوتن حکومەت موچە بۆ مامۆستایان دابینبکات، گەرچی ئەو دوو سەرۆکەی پێشووی ساڵانی بیستەکان هیچ نوێکارییەکی وایان ئەنجامنەدا، ئەم سەرۆکە نوێیە، (هۆرکهایمەر) کە ساڵی 1925 بەهۆی نامەی دکتۆرا کەیەوە کە لەسەر کانت نووسیبووی ناوبانگی پەیداکردبوو، لە کاتێکی کەمدا توانی هەندێ گەنجی رۆشنفکر لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە. خاڵی هاوبەشی هەموویان ئەوەبوو لەبری هەوڵدان بۆ دەسکەوتنی پلەوپایەی نێو ئەکادیمیاکان، ئەمان هەر هەموویان زیاتر ئارەزوویان لە لێکۆڵینەوەو توێژینەوە بنەڕەتییەکان بووە، سەبارەت بە کێشە فەلسەفەییە کۆمەڵایەتییەکان. کارکردن لەسەر تیۆرییەکی رەخنەگرانە دەربارەی کۆمەڵگە ئامانجی هاوبەشی ئەمان بووە.

سەرچاوەی سەرەکییان بریتی بووە لە ئایدیالیزمی ئەڵمانی (کانتو هیگل)و «رەخنەگران»ی وەک مارکس، نیتشەو فرۆید. گروپی نێو ئەم ئەنستیتوتە یەکەمجار کەوتنە توێژینەوە لە نووسینەکانی مارکس لە سەردەمی گەنجیدا، بە تایبەتی «دەستنووسەکانی پاریس» کە ماوەیەکی کەمبوو دۆزرابوونەوە، سوودیان لێدەبینی بۆ دژایەتیکردنی بەرهەمە دواترەکانی مارکس. لێرەدا بەلای مارکسەوە لە تەمەنی گەنجێتیدا، کێشەی ئاڵۆسکاوی بەنامۆبوونی مرۆڤ وەک قۆناغێکی سەرەتایی بۆ راڤەکردنەکانی دواتری «سەرمایە» سەیر نەکراوە، بەڵکو بەلایەوە ناوەڕۆکی سەرەکی تیۆرییەکەی بووە. هۆرکهایمەرو ئەوانەی دەوروبەری ئەنستیتوتەکە بەمجۆرە بوونە دامەزرێنەری شێوازێکی نادۆگماتیزمی فەلسەفەییانە بۆ خوێندنەوەیەکی جیاواز لەوەی ئەوکاتانە باو بوو بۆ بەرهەمەکانی مارکس.

بیرە بنەڕتییەکانی ئەنستیتوتەکە لەو وانانەوە کە هۆرکهایمەر لە ساڵی 1931 ەوە بە ناونیشانی(رەوشی ئێستای فەلسەفەی کۆمەڵایەتیو ئەرکەکانی ئەنستیتۆیەک بۆ توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکان) دەیگوتنەوە، شێوازێکی مەنهەجییان وەرگرت.

لە وانە گوتنەوەکانیدا، هۆرکهایمەر ویستویەتی پێناسەیەکی روون بۆ ئەوەی پێیدەگوترا فەلسەفەی کۆمەڵایەتی بکات. کاربکرێت سنوورەکانی لەگەڵ شێوازە زانستییە گشتییە باوەکاندا دیاریبکرێ. خاڵی جیاکەرەوەی فەلسەفەی کۆمەڵایەتی بریتییە لە راڤەکردنێکی فەلسەفەییانەی پێکەوە ژیانی مرۆڤ. « دەبێ بە پلەی یەکەم، کار لەسەر ئەو دیاردانە بکات، کە بەهۆی پێکەوە ژیانی مرۆڤ لە کۆمەڵگەدا بوونیان هەیەو قابیلی تێگەیشتنن، وەک: دەوڵەت، عەدالەت، ئابووریو ئایین. بەکورتی تەنیا بۆ کەلتوری کەڵەکەبووی مادیو رۆحی مرۆڤ». «تێگەیشتنێکی هەمەلایەنە لە فەلسەفەی کۆمەڵایەتی، کە لەسەردەمی ئایدیالیزمی ئەڵمانییەوە، لە کانتو هیگلەوە پەیدابووە، ئەرکی سەرەکی فەلسەفەیە» 1

هەر زوو هۆرکهایمەر هەستیکرد کە ئەم ئەرکە پێویستی بە ئۆرگانێکی بەهێزهەیە، شوێنێک کە چ هاوکارانی ناو خودی ئۆرگانەکەو ئەوانەش کە لەدەرەوە بابەتیان بۆ دەهێنن، توانای بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکانیان تیادا هەبێ. شوێنێکی وا دەبووە گرەنتی بەردەوامبوونو توانای ئیلهام بەخشینو کاری

رەخنەسازی قوتابخانەکە. لەساڵی 1932 دا هۆرکهایمەر توانی سەرچاوەی مادی بۆ دەرکردنی گۆڤارێک مسۆگەر بکا. ناوی (گۆڤاری لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکان) (Zitsckrift für Sozialforschung) بووە.

لە نێوان ساڵانی (1932–1941) بڵاوکراوەتەوە. دواتر دەرکەوت دەرکردنی ئەم گۆڤارە پلانێکی زۆر بە سوود بووە، لە رێگەی ئەمەوە قوتابخانەکە خۆی بە جیهانی دەرەوە ناساندو بیرو باوەڕەکانی خۆی گەیاند. بەڵام لەبەر هۆکاری سیاسیو دژایەتیکردنی ئەنستیتوتەکەو لەبەر ئەوەی زۆربەی ئەندامانی بە رەچەڵەک جوو بوون. ناچارکران وڵات جێبهێڵن. تەنیا ساڵی یەکەمو ژمارەی یەکەمی ساڵی دووەم لە ئەڵمانیا چاپکران.

ساڵانی ئاراوگە

یەکەمجار ئەنستیتوتەکە روویکردە جنێف، دواتر برایە پاریسو لە کۆتاییدا ساڵی 1934 لە نیۆرک گیرسایەوە. لەوێ بوو بە بەشێک لە زانکۆی کۆلۆمبیا. لەو سەردەمە پڕ ئاڵۆزیو گۆرانکارییە خێرایانەدا، بوو بە پەناگەیەک بۆ کۆبوونەوەی ئەندامەکانی. جگە لە گۆڤارەکە دەستیشکرا بە چاپکردنو بڵاوکردنەوەی کتێبیش. هۆرکهایمەر خۆشحاڵ بوو بەوەی کە لە ئاراوگەش دەتوانن گۆڤارەکە بە زمانی ئەڵمانی دەربکەن. ئەمو هاوکارەکانی بەلایانەوە وابووە کە ئەمان لە دەسەڵاتدارە نوێیەکانی ئەڵمانیا چاکتر زمانو کەلتووری ئەڵمانی دەپارێزنو خزمەتی دەکەن. گەرچی زۆربەی هاوکارییە مادییەکان لە نیویۆرکەوە دەهاتن، بەڵام گۆڤارەکە هەر لە پاریس دەردەکرا. ساڵی 1939 کە جەنگی دووەمی جیهانی بەرپابوو، هۆرکهایمەر هەستیکرد ئیتر رەنگە نەتوانن گۆڤارەکە لە پاریس بهێڵنەوە، لەو بارەیەوە نامەیەکی بۆ پەخشخانەکە نووسی، وەڵامیان دابوەوە کە وەزیری رۆشنبیری فەرەنسا(Jean Giraudoux) گوتویەتی بۆ ئێمە جێی شانازییە کە ئەو گۆڤارە بەردەوام لە فەرەنسا دەربچێ. ئەوکاتەی لەشکری هیتلەر پاریسی گرت، گۆڤارەکە گوازرایەوە بۆ نیویۆرک و چوار ژمارەی کۆتایی بە ئینگلیزی لەوێ دەرکرا.

ئەو بیستوحەوت ژمارەیە (ساڵی سێ ژمارە) کە لەمدواییانەدا لە شێوەی

کتێبدا پێکەوە چاپکراونەتەوە، یەکێکە لە شاکارە هەرە مەزنەکانی رۆشنبیریی سەدەی بیستەم2 . هەروەک چۆن ئەنستیتوتەکە بێلایەنانە توێژینەوەکانی لە بوارە زانستییە جیاو دژبەیەکەکاندا بە شێوەیەکی رادیکاڵانە ئەنجامدەدا، کە ئەوکاتانە هیچ زانکۆیەک کاری وای لێنەدەوەشایەوە، هەر بەو جۆرە گۆڤارەکەش بەرجەستەکردنی پرۆگرامێکی هاوبەش‌و هۆشمەندانەی دژ بە رەوشی باوی ناو ئۆرگانە ئەکادیمییەکان بوو. لەژمارەی یەکەمدا پرۆگرامێک لەلایەن هۆرکهایمەرەوە نووسرابوو، کە لە وێدا ویستبووی چوارچێوەی لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکان دیاریبکات، بە شێوەیەک کە جێی»فەلسەفەی کۆمەڵایەتی» بگرێتەوە. «لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتی» بریتی نییە لە جۆرێک دیسپلینی تایبەتی، بەڵکو زۆربەی لایەنە زانستییە هەمەجۆرەکان‌و ئاستی کاردانەوەکانیان دەگرێتەوە کە هەموویان یارمەتیدەرن بۆتێگەیشتن لە سەرتاپای کۆمەڵ. هۆرکهایمەر جەختی لەسەر ئەوە کردوەتەوە، کە گەرچی بە رەهایی پشت بە ئەزموونگەریش ببەسترێت، نابێ لایەنی تیۆری فەرامۆشبکرێت. ناکرێ تەنیا بە باسکردنی فاکتەکان(کە بە ستروکتوری ئەزمونگەری نامۆن) لە لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکان بگەین. تیۆری مەعریفە پێشبینی ئەوەی کردووە.

«کە لە ژێر رووبەری رووداوە پڕ فەوزاکانەوە سترکتوری وەلامێکی نا رۆشنی لایەنە کاریگەرەکان هەیە، کە ئێمە دەتوانین زانیاریان لە بارەوە وەربگرین. مێژوو لە لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکاندا وەک شتێکی رەهاو راستەقینە پەسەند نەکراوە. بەڵکو وەک یەکێک لە یاسا دینامیکییەکان سەیر دەکرێ. لەبەرئەوە زانیاری دەربارەی مێژوو زانستە»3.

هۆرکهایمەر تەواو دەیزانی کە ئەنجامی توێژینەوە لە لایەنێکی تایبەتی کە دەکرێ لە لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتیدا سوودی لێوەربگیرێ زۆربەی جارەکان خەسڵەتێکی کاتی‌و نەسەلمێنراویان هەیە. هەربۆیە ئەو لێکۆڵینەوانە دووربوون لەو جۆرە فەلسەفانەوە کە دەیانویست بگەنە دوا ویستگەی بیروبۆچوون. ئەمە دژ بەوە نییەکە هەندێک جار گۆڤارەکە چالاکانە بە پرسە فەلسەفەییە لاوەکییەکانەوە خەریک دەبوو. « بۆ هەڵبژاردنی بابەتێک، مەرج نییە لایەنگری ئەو بابەتە دیاریکراوە بێت. بەڵکو گرنگی بابەتەکەیە بۆ تیۆری کۆمەڵگە»4. لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتی لەرووی ئەم بایەخپێدانە گفتوگۆ لەسەر کراوەوە لەگەڵ کۆمەڵناسی وەک بابەتێکی زانستی خاوەن ناسنامەی دیاریکراوی تایبەت نین، هەروەها بە پێچەوانەی کۆمەڵناسییەوە، لێکۆڵینەوە

کۆمەڵایەتییەکان بابەتی لێکۆڵینەوەکانیان لە بواری نا سۆسیۆلۆجی وەردەگرن. لەمڕۆوە کۆمەڵناسی بۆ نموونە لە زانستە سروشتییەکان زیاتر نزیکی لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکان نییە.

بە تێپەڕبوونی کات گۆڤارەکە لە بڵاوکردنەوەی بەرنامەکەی خۆیدا بووە سەکۆیەک کە لەوێدا تیۆری رەخنەگرانە گەشەیکردو دواتر رەنگی خۆی وەرگرت. لێرەدا ناوی چوار کەسایەتی کاریگەر شایانی باسکردنن:

= هیربێرت مارکۆز 1898 1979–Herbert Marcuse

بەوەی کە قوتابی مارتین هایدگەرو تێزی دکتۆراکەی لەسەر هیگل بووە، زوو ناوبانگی پەیداکردووە. هەر لە سەرەتاوە لەگەڵ ئەندامانی ئەنستیتوتەکە هاوبەشی دیالۆگەکان بووەو لە ساڵانی سییەکاندا، لە زۆر بواردا رۆڵی سەرەکی هەبووە، وەک لە بواری فۆرمولەکردنی بە دیقەتی کاتیگۆرییە گرنگەکانی نێو تیۆری رەخنەگرانەی کۆمەڵگە.

- تیۆدۆر ئەدۆرنۆ 1898 1979–Theodor W. Adorno

ئەمیش هەروەک هۆرکهایمەر قوتابی ه. کۆرنیلیوس (1863–1947) بووە. بە نووسینی نامەی دکتۆراکەی ، لەسەر دەستی ئەودا، لەسەر کیرکیگارد، لێهاتوویی خۆی دەرخست، هەروەها ئەدۆرنۆ خەریکی لێکۆڵینەوە بووە لە ئاوازەکانی ئەلبان بێرگ (Alban Berg) و لە ساڵانی سییەکاندا لە بواری رەخنەی میوزیکیدا کاریکردووە. بەشێوەیەکی سەرەکی لە بواری ئیستاتیکاو میوزیکۆلۆجی لە گۆڤارەکەدا هاوکار بووە. بۆ نموونە ساڵی 1932 وتارێکی بە ناوی (رەوشی میوزیکی نێو کۆمەڵگە) بڵاوکردوەتەوە.

= ئێریک فرۆم 1900 1980–Erich From

دەروونناسیو فەلسەفەی خوێندوە. لەهەندێ لایەنی سەختو جۆراوجۆردا شوێندەستی لە دەروونناسیدا دیارە، بە تایبەتی لەو گفتوگۆیانەی ئەو سەردەمانە سەبارەت بە شێوازو چۆنیەتی پێکەوە گونجانی ماتریالیزمیو دەروون شیکاری لە ئارادا بوون.

- والتەر بنیامین 1892 -1940 Walter Benjamin

سەرەتا لە بواری رەخنەی ئەدەبیدا چالاک بووە، هەرگیز بە شێوەیەکی فەرمی گرێدراوی ئەنستیتوتەکە نەبووە، بەڵام لە ئاراوگەکەیەوە، لە پاریس بواری بڵاوکردنەوەی نووسینەکانی لە گۆڤارەکەدا بۆ رەخساوە. بنیامین رۆڵێکی گەورەی بینیوە بۆ ئەدۆرنۆ، چ وەک ئیلهامبەخشێکو چ وەک هاوڕێ بۆ گفتوگۆ لەگەڵکردن.

ئەم گروپە کەسە بوون کە لە ساڵانی سییەکاندا، ئەنستیتوتەکەیان گەیاندە ئەو پلە بڵندو پڕ ناوبانگە. هەڵبەتە کەسانی تریش بۆ ماوەی کورت یان درێژ کاریان تیادا کردووە. لەو ساڵانەداو ساڵانی دوای بەرپابوونی جەنگیش، بە پێی توانای ئابووری، ئەنستیتوتەکە یارمەتی دارایی پێشکەش بە پەنابەرە سیاسییە ئەڵمانییەکان کردووە کە لە ئەمریکا گیرسابوونەوە.

ئــەوەی وەک لایەنی فەلسەفەیی ببووە مۆرکی ساڵانی چلەکان، هاوڕێیەتییەکەی نێوان هۆرکهایمەرو ئەدۆرنۆ بووە. ئەم کەسایەتییانە کە لە سەرەتاوە پێکەوە کاریانکردووە بوون بە نەخشە داڕێـژەری (قوتابخانەی فرانکفۆرت). دوو کتێب کە لە ئاراوگە و لە ئەمریکا بڵاوکراونەتەوە بە شێوەیەکی تایبەت سەرنجڕاکێش بوون. یەکێکیان ئەو پرۆژە سۆسیۆلۆجییە بوو کە ئەدۆرنۆ سەرۆکایەتی دەکرد بەناوی (The Authoritarian Personality)

وەک هەوڵدانێک بۆ ئەوەی لە سترکتوری ئامادەگی ئاکەکەسەوە بۆ بوون بە مرۆڤێکی فاشی خوێندنەوەیەک بۆ سەرهەڵدانی فاشیزمی بکەن. کتێبی دووەمیش بە هاوبەشی لەلایەن هۆرکهایمەرو ئەدۆرنۆوە بەناوی (دیالیکتیکی رۆشنگەری)یەوە (Dialektik der Aufklärung) ساڵی 1947 دەربارەی مێژووی فەلسەفە نووسراوە.

رادیکالیزمی پاش جەنگ

ساڵی 1949 هۆرکهایمەرو ئۆدیرنۆ وەک پرۆفیسۆری سۆسیۆلۆجیو فەلسەفە لە زانکۆی فرانکفۆرت گەڕانەوە بۆ ئەڵمانیای رۆژئاوا. ئەنستیتوتەکە

دووباره لکێنرایەوه بە زانکۆکەوه. لەوێ ساڵانی 1951–1953 هۆرکهایمەر پلەی راگری هەبووه.

پەنجاکان کە بە ساڵانی بنیاتنانەوەو جەنگی سارد ناسراوه. بۆ ئەنستیتوتەکە دەیەیەکی پڕ بەرهەمبووه، هەروەها ئۆدیرنۆ، کە لە هۆرکهایمەر گەنجتربوو، بوو بە بزوێنەری سەرەکی قوتابخانەکە، سەرنجێکی سەرپێیی لە بەرهەمە زۆرەکانی لەو ساڵانەدا، بە روونی ئەوه ئاشکرا دەکەن. Minima moralia, Reflexionen aus dem beschädigten Leben کە برێتییە لەو تێبینییانەی لە نێوان ساڵانی 1944– 1947 نووسیویەتیو 1955 بڵاویکردۆتەوه، هەمان ساڵ کتێبی (Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft) چاپکردووه، ساڵی 1956 (Dissonanzen. Musik in der verwalteten Welt) و هەر ئەوساڵە کتێبی Zur Metakritik der Erkenntnistheorie. Studien uber Husserl und die) phänomenologischen Antinomien) ، 1958 کتێبی Noten zur literature)) 1959 کتێبی (Klangfiguren)ی بڵاوکردۆتەوه. تەنیا بە وردبوونەوه لە ناونیشانی ئەم کتێبانەوه دەتوانرێ کەسایەتی ئۆدێرنۆمان بۆ دەربکەوێت، چونکە ئەمانە چاکتر لە هەر جۆره باسکردنێکی تر لایەنە رۆشنبیرییە بەرفراوانەکانی ئۆدێرنۆمان بۆ ئاشکرا دەکەن. بە هەمان لێهاتوویی زۆرەوه لە بواره جیاجیاکاندا بە توانا بووه، لەبواری وەک فەلسەفە، میوزیکۆلۆجی، یان لایەنەکانی تری ئیستاتیکای شاکاره میوزیکیو ئەدەبییەکان هەر لە (باخ)ەوه تا (شوینبێرگ)، لە (هۆڵدرین)ەوه تا (بێکێت). قوتابخانەی فرانکفۆرت لە کەسی ئۆدێرنۆدا وەک ئایدیا بەرجەستەبووبوو. کەسێتییە هەمەلایەنییەکەی شتێکی سەرپێییو کاتی نەبوو، بەڵکە لە رووی فەلسەفەییەوه بایەخو تایبەتمەندێتی خۆی هەبووه. بەلای ئەمەوه هەقیقەت خۆی لە وەڵامی راستەوخۆی پرسیاره سادەکاندا نابینێتەوه، بەڵکو شێوازی دەربڕینی زۆرزۆر جیاوازی هەیە، لەبەرئەوه ئۆدێرنۆ زۆر بە وردی مامەڵە لەگەڵ زماندا دەکات. بچوکترین جیاوازی زمان لە فۆرمولەکردنی وینەی راستەقینەی واقیعدا رۆڵی گرنگی هەیە. لێرەوه تێگەیشتنمان بۆ ستایلی سەختی نووسینەکانی ئۆدێرنۆ دەبێ. زمان بەلایەوه ئەوەنده گرنگ بووه، تەنانەت لە دوا کتێبیدا بە ناوی (1969 StichwÖrter) نووسیویەتی (یەکێ لە هۆکارەکانی

گەڕانەوەی بۆ ئەڵمانیا ئەوەبووە، كە تەنیا زمانی ئەڵمانی توانای دەربڕینی راستو رەوانی بیرو بۆچوونەكانی بۆ رەخساندووە).

بەمشێوەیە دەردەكەوێ كە ساڵانی پەنجاكان بۆ قوتابخانەكە سەردەمێكی پڕبەرهەم بووە، هەروەها ساڵانی شەستەكانیش لە پەنجاكان كەمتر نەبووە. لەم دەیەیەدا بوو كە قۆناغی دووەمی مەزنی خۆی بەدەستهێنا. جیاواز لە قۆناغی یەكەم ئەمجارە لەمساڵە پڕ رووداوانەدا، بە رادەی زۆر زیاتر، كەم تا زۆر بە خواستی خۆی، قوتابخانەكە لە ژیانی رۆژانەدا رۆڵێكی زیاتر ببینێ. هۆكاری سەرەكیش سەركەوتنەكانی تیۆرییە رەخنەگرییەكە بوو لە بارەی دژایەتیكردنی دەسەڵاتی تۆتالیتێریی و پشتگیریكردنی لەلایەن بزووتنەوەی قوتابیانی ئەڵمانیای رۆژئـاواوە. جگە لەوانەش لە فەرەنسا لاوە رادیكاڵەكان لەم قوتابخانەیەدا تیۆرییەكی پتەوی هەمەلایەنەی رەخنەگرییان بینییەوە، كە دەتوانرا دەربڕینێك بێت بۆ بارە نامرۆڤایەتییەكەی ئەو كاتە.

بەڵام گەرچی لاوە رادیكاڵەكان گەلێك هێزی خۆراگریو ئیلهامیان لە تیۆرییە رەخنەگرییەكەوە وەرگرتبوو، نێوانی «بزووتنەوە»كەیانو «قوتابخانەكە» زیاتر لێكترازانو دووركەوتنەوەبووە، نەك پەیوەندییەكی هارمۆنی. ناكۆكییەكانیان سەبارەت بە هەڵسەنگاندنو راڤەكردنی (كارل ماركس)بوو. هەروەك گاڵتەجارییەكی قەدەر، وا رێكەوتبوو بزووتنەوەكەی قوتابیان «ئەو ماركسەی ئەمان تازە پێی ئاشنا بووبوون» بەكاردەهێنا بۆ دژایەتیكردنی تیۆرییە رەخنەگرییەكە. ئەمە گەرچی وەك پێشتر باسكرا، بە پێچەوانەوە لە ساڵانی سییەكاندا ماركس یەكێك بووە لەو هێزانەی گروپەكەی لەدەوری ئەم ئەنستیتوتە گرد كردبووەوە. هەڵبەتە قوتابیان هەقیان بوو، چونكە ماركس لە پەنجاكاندا هەمان ئەو رۆڵەی نەبووە بۆ تیۆرییە رەخنەگرییەكە، كە لە سییەكاندا هەیبووە. لە یەكێ لە كۆبوونەوە گشتییەكاندا كە قوتابخانەكە تیایدا بەشداربووە، ئۆدێرنۆ هەوڵیداوە وەڵامی ئەو پرسیارە بداتەوە، كە ئایا بۆچی قوتابخانەكە پشتیكردوەتە ماركس؟ ئەوەش لە ساڵی 1961دا بوو، ئەوكاتەی لەلایەن كۆمەڵەی سۆسیۆلۆجی ئەڵمانییەوە لە توبینگن كۆنفرانسێك سازكرابوو، كۆبوونەوەكە بە سەرپەرشتی كارل پۆپەرو ئۆدێرنو بەڕیوەدەبرا، زیاتر بۆ ناساندنی قوتابخانەكە بوو، دواتر بە كۆنفرانسی خەباتی پۆزەڤیتزم ناوی

دەركردو وتارەكانی كۆنفرانسەكەش لە كتێبێكدا بەو ناوەوە چاپكران.

بۆ ئەو پرسیارەی لای سەرەوە، ئۆدێرنۆ سێ وەڵامی پێشكەشكردووە: یەكەم: ئەو تیۆرییەی ماركس داینابوو لە نێوان جەنگی یەكەم‌و دووەمدا فۆرمێكی تەواو دۆگماتیزمی وەرگرتبوو (ئەو فۆرمەی سۆڤییەت بەخشیبووی بە ماركسیزمی). دووەم: بیرۆكەی گۆڕینی جیهان لەم تیۆرییە دۆگماتی‌و ستاتیكییەدا بووە بە ئایدۆلۆجیایەكی پەتی بۆ خزمەت‌و رازاندنەوەی دزێوترین شێوازی چەوساندنەوەی مرۆڤ. (وەك ئەوەی لە یەكێتی سۆڤییەت‌و ئەوروپای رۆژهەڵات باسدەكرێ). سێیەم: سەردەمی ئێستا هەمان ئەو سەردەمە نییە كە ماركسی تیا ژیاوە. ئەو سەردەمە بوارێكی راستەقینە هەبووە كە زۆربەی خەڵكی تیۆرییەكە پەسەند بكەن‌و ببێتە هۆكار بۆ گۆڕانكاری بنەڕەتی لە كۆمەڵگەدا. ئێستا وا دیارە پێچەوانەی ئەوەیە. كەس ئێستا ئامادە نییە لەبەر رۆشنایی تیۆرییەكی وادا ئامادەبێ بۆ كاركردن. باوەڕهێنان بەوەی ئەمجۆرە كاركردنە بەرهەمێكی راستەقینەی دەبێ تەنیا خەیاڵە.

دواتر ئەم بۆچوونە لە لایەنێكی چاوەڕواننەكراوەوە، رووبەڕووی رەخنەبووەوە، ساڵی 1961 كەس ئامادە نەبوو بەهۆی زانستێكی تیۆرییەوە ئامادەبێ بۆ كاركردنێك، بەڵام لە ساڵانی دواتری شەستەكاندا رەوشەكە گۆڕا، بەوەی كەسانی خاوەن چالاكی‌و خۆپیشاندەران بوون بە پێشەنگی بزووتنەوەكەی قوتابیان. تەنانەت ساڵی 1968 بارەگای ئەنستیتوتەكەش داگیركراو كار گەیشتە ئەوەی ئۆدێرنۆ داوای یارمەتی لە پۆلیس بكا. پۆلیس هات‌و بارەگاكەی بە خۆپیشاندەران چۆڵكرد، هەروەها لە وەرزی بەهاری 1969دا، دوای دووجار شكستهێنان، ناچاربوو لەبەر رێگرییەكانی قوتابیان دەسبەرداری وانە گوتنەوەكانی ببێ.

هەردوو نوێنەرە(كۆنەكەی) قوتابخانەی فرانكفۆرت رووبەڕووی ئەو رەخنەیە بوونەوە، كە ئەمان لەرووی تیۆریی‌و پراكتیكەوە هاوسەنگ نین. راستە ئەوان گەشەیان بە هێڵە بنەڕەتییەكانی تیۆرییەكی رەخنەگرانە بۆ كۆمەڵگەدابوو، بەڵام ئەوان ئامادە نەبوون بۆ ئەو دەرهاویشتانەی لە پراكتیزەكردنەكەیەوە دەهاتنە پێش. بە بۆچوونی قوتابییەكان لەبەر ئەوەی ئەوان بەگومان بوون

لە گۆڕینی کۆمەڵگە لەرێگەی پەلاماردانی راستەوخۆوە بەو هۆیەوە نە خۆیان بەشدارییان لە چالاکیە ئوندوتیژییەکاندا دەکردو نە خەڵکیان بۆ هاندەدا، کەواتە رووخاون، لەبەر ئەوەی رێگەیاندەدا شتەکان بە رەوتی ئاسایی خۆیاندا بڕۆن، کەواتە بە رەوشەکە رازین گەرچی بە ئاشکرا دانیپیانانێن.

بە پێچەوانەی مارکۆزەوە، کە بەلایەوە قوتابیان هێزی گۆڕینی کۆمەڵگەن، «راپەڕینەکە» بەلای هۆرکهایمەرو ئۆدێرنۆوە چالاکییەکی نارەسەنو نا دروست بووە. هەروەک ئۆدێرنۆ لە بەرنامەیەکی رادیۆییدا بەناوی «هەستی رووخان» ساڵی 1969 گوتویەتی:»لەم کاتانەدا هیچ جۆرە فۆرمێکی بڵندتر بۆ کۆمەڵگە لە بەرچاودا نییە». هەروەها هەمان ئەو کەسە چالاکانەی داوای یەکێتی نێوان تیۆرییو پراکتیک دەکەن، هەر خۆیان بە پێچەوانەی داواکەی خۆیانەوە، لێکیان جودا دەکەنەوە. لە رەوشێکی دیاریکراوی مێژوویدا، کە جێبەجێکردنی تیۆرییەکە کارێکی ئەستەمە، دەبێت بە شیوەیەکی کوێرانە پراکتیزەی بکەن. لە چاوپێکەوتنێکدا بۆ وەڵامی ئایا چی لەتوانادایەو دەبێ چی بکرێ؟ ئۆدێرنۆ بەکورتی وەڵامی داوەتەوە:

«من نازانم، تەنیا دەتوانم بەتەواوی شیکاری بۆ رەوشەکە بکەم. لەمبارەیەوە پێموایە گەرتۆ هەر لە ئێستاوە رەخنەت هەیە، ئەوا ئەرکی ئەوەت لەسەر شانە بڵێیت چۆن رەوشەکە چاکتر دەکرێت. ئەوەش بەلای منەوە وەک حوکمێکی پێشینەی پارێزگارانەیە.»

دواتر لە چاوپێکەوتنەکەدا ئۆدێرنۆ زیاتر رۆدەچێتە نێو وەڵامەکەوە، بەوەی کە دەبێتە لایەنگری ئەو دەرئەنجامەی (سی. دی. گراب)ی شاعیر 1801-1836 پێیگەیشتووە کە دەڵێت: «تاکە شتێک کە دەتوانێ ئێمە رزگار بکات گومانە.» ئەمە وەک نامەیەکی تایبەتی بۆ قوتابییە چالاکەکانی نێو بزووتنەوەکە بەم شێوەیە دەبێت:

ئەوە ئاگرخۆشکردنە، بەڵام ئەوەندەش ناعەقڵانی نییە، هیچ گومانم نییە کە خەڵکی سەبارەت بەم جیهانەی تیایدا دەژین، نیگەرانن، رەشبینن، بیرکردنەوەی نێگەتیڤیان هەیە. بە پێچەوانەوە ئەو کەسانە تەسک بینن کە بە ناقۆڵایی دەیانەوێ ئەو نیگەرانییە مەوزووعییە بە هاتو هاواری گەشبینانەو

کردەوەی بەپەلە داپۆشن هەر، بۆ ئەوەی باری دەروونی خۆیانی پێ ئاسانتر بکەن.

باشترین وەڵامی پۆزەتیڤ کە لە ئۆدێرنۆوە دەست بکەوێو وەک رێگە نیشاندەر بەکار بهێنرێ ئەوەیە: فەلسەفە تاکە رێگەیە کە تائێستا شیاوی بەکارهێنانە، کەواتە « تەنیا ئەو بیرە سازشنەکەرە، رەخنەگرییەی کە نە دەسبەرداری وەعی خۆی دەبێو نەهیچ هێزێک دەتوانێ بۆ هیچ کارێک ملی پێکەچ بکات. لە راستیدا ئەوەیە کە کۆڵنادا.

سەرچاوە:

VÅR TIDS FILOSOFI بەرگی یەکەم، 1991 .